

Kâdî Abdulcebbar'a Göre Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu

İbrahim Aslan

Otto Yayınları. Ankara 2014. 383 sayfa.

ISBN: 978-605-4696-63-5

Muhammet Aydın

Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam
Mezhepleri Tarihi ABD, Gümüşhane / Türkiye
PhD., Gümüşhane University Faculty of Divinity,
Department of History of Kalam and Islamic Sects, Gümüşhane / Turkey
maydin@gumushane.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-0099-9024

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Kitap Tanıtımı / Book Review

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Kasım / 11 November 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Aralık / 12 December 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Muhammet Aydın, Kitap Tanıtımı: İbrahim Aslan, Kâdî Abdulcebbar'a Göre Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu, Otto Yayınları. Ankara 2014. *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (Güz) 2020) :

113-117

Ülkemizde son dönemlerde akademi alanında değerli eserler kaleme alınmıştır. Mu'tezile kelimelerine dair çalışmalar dikkat çekmektedir. İbrahim Aslan son dönem Mu'tezile'sinin önemli ismi olan Kâdî Abdulcebbar özelinde akademik çalışmalar yapmaktadır. Aslan'ın *Kâdî Abdulcebbar'a Göre Dinin Akli ve Ahlaki Savunusu* adlı kitabı Otto yayıncıları aracılığıyla okuyucuyla buluşmuştur. Kitap giriş ve dört bölüme ayrılmıştır. Kitabın bölümlerinden öne çıkan kısımları özet biçimde sunmak isteriz.

Giriş kısmında yazar Mu'tezilî düşünce ve Kâdî Abdulcebbar literatürü ve Kâdî Abdulcebbar'ın tahkik edilen eserleri ile üzerine yapılan akademik çalışmaların ayrıntılı listelerini vermektedir. Kitabın bölüm başlıklarını vermek isabetli olacaktır. Birinci bölüm *Akıl ve Nazar*; ikinci bölüm *Akli Bilgi ve Değeri*; üçüncü bölüm *Haber ve Kur'an*; dördüncü bölüm ise *Şeriat ve Ahlak* başlıklarını taşımaktadır.

İlk bölümde aklın metafiziğinin yapıldığı söylenebilir. Aklın tanımı yapılırken kelimelerin akli düşünme olgusunu karşılamak üzere farklı bir kavram geliştirdiklerini belirtir ki bu terim nazardır. Bu durum, insan zihninin biri akıl diğeri nazar olmak üzere birbirini tamamlayan iki kavram üzerinden ele alındığı anlamına gelir. Akıl, doğuştan insan zihnine yerleştirilmiş olan zorunlu kategorik bilgiler ki kelimeler bunu, kategorik bilgi olarak ifade edebileceğimiz asıl veya usûl kelimeleriyle karşılamışlardır. Nazar ise aklın doğuştan getirdiği kategorik bilgilerle mümkün hale gelebilen akla dayalı düşünme edimini niteler. (Aslan, 2014: 35) Kâdî Abdulcebbar'ın nazarı temellendirmesi ilgi çekici gözükmektedir. Şöyle ki, Kâdî Abdulcebbar nazarı ne teolojik ne de felsefi bir bakış açısıyla ele almaktadır. Ona göre düşünme, korku ve endişe doğuran durumlarda zarardan kaçınma çabası olarak varoluşsal bir eylemdir. Bu da dâî/çağrı ve hâtır/şuura-doğma olmak üzere iki ilke ile ilişkilidir. Çağrı, kişiye dışarıdan gelen, korku ve endişeye neden olan her şeyi ki-peygamber de bu kapsama girer-; şuura-doğma ise kişinin kendi bireysel bütünlüğünde bilincine doğan ve duyarlı olmasına neden olan bir ahlaki kaygıdır. (Aslan, 2014: 49) Nazarın tevlîd ile ilişkisini Kâdî Abdulcebbar'dan iktibas edelim: "Nazar, delil ile taalluk halinde olduğunda tevlîd edicidir. Nazar sahibi, delilin medlûle delalet yönünü bilir ve bu delalet yönü üzerinde nazar ederse bilgi tevlîd eder. Ancak nazar sahibinde bu nitelik bulunmazsa ve nazarda da delalet yönüne ilişkin bir taalluk olmazsa bilgi tevlîd etmez." (Aslan, 2014: 73) Bununla Kâdî Abdulcebbar bir fiil olarak bilginin de kesb teorisinin aksine bütün yönleriyle insana ait olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Kâdî Abdulcebbar, akli Allah tarafından insana verilmiş bir lütuf olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede o, nazarın salt varlığına değil, bilakis salah ve hayra götüren işlevine dikkat çekmiştir. Bu noktada yazar şu tespitte bulunur: "Burada aklın teorik yapısından çok ahlaki değer açısından bir akıl tanımlaması söz konusudur. Aklın bilgiyi zorunlu kılması ve kılmaması

açısından onun lütuf olmadığı söylenemez. Çünkü Allah, insanı akılla kâmil kıldı. Böylelikle mükellefi bilgiye götüren nazar vacip oldu. Yetkin aklın ilk düzeyi kategorik olup herkeste doğuştan aynı şekilde bulunur.” (Aslan, 2014: 90)

Kelâm'da bilgi sorunu ve gelişiminin ele alındığı ikinci bölümde Aslan bilgi tartışmalarını şöyle özetler: “Bilgi tartışmalarında Mu'tezili yaklaşım insan-merkezli; Eş'ari ve Maturîdi yaklaşım ise Tanrı-merkezli bir hareket noktasına sahiptir. Bu sebeple Mutezile, bilgiyi tevlîd teorisi içerisinde insanın bilme kapasitesine dayanarak ele almış; Eş'ariye ise bilgiyi, kesb teorisi içerisinde yaratma olarak Allah'a bağlamıştır.” (Aslan, 2014: 108) Bilginin dört unsuru vardır. 1. Bilginin kozmolojik yönü/Mâna, 2. Bilginin akli-sezgisel yönü/hâl, 3. Bilgi oluşun temel niteliği/Sükûnu'n-nefs ve 4. Bilginin meydana geliş yönü/itikâd.

Bilginin ahlaki değerini ele alırken aklın iyi, vacip ve kötü hükümlerini kelam problematiğinde de kullanan Kâdî Abdulcebbar, “söz konusu kategorileri makul yönler olarak ele almış; inanç sisteminin tepe noktasındaki Allah'tan başlayarak, varlık dünyasının, Allah ile insan arasındaki teklif ilişkisinin, aklın, düşünmenin, bilme sürecini başlatacak metodik kuşkunun, korku ve endişe kaynağı olarak insanı düşünmeye motive eden 'şuura doğma' ve 'çağrı', yaşamın pratiğinde bir hüküm kategorisi olarak zann-ı gâlibin ve varoluşsal endişeleri ortadan kaldıran bilginin ahlaki anlamda 'iyi' olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.” Anlaşılan şu ki, Kâdî Abdulcebbar'da bilgi, bir ahlak hükmü olarak iyi iken; bilgisizlik ise kötüdür. Aynı şekilde düşünme bir fayda olarak bilgiye götürdüğü için iyi; düşünmemek anlamındaki taklîd de, her şeyden kuşku duyma hali gibi bilgisizliği sürdürme anlamına geleceği için kötü olmaktadır. (Aslan, 2014: 178)

Kâdî Abdulcebbar Kur'an'ı haber olarak temellendirmek ister. Bunu ilahi hitabın bilgi değerini ispatlama çabası olarak görmek gerekir. Aslan bu yaklaşımı şöyle izah eder: “Kur'an, hiç kuşkusuz, tarihin belli bir döneminde belli bir sosyal ve kültürel ortamı paylaşan toplum kitlesinin tanık olduğu olgusal bir haberdir. Bu, sadece iman edenlerin değil, aynı zamanda Hz. Muhammed'in de içinde bulunduğu toplumu oluşturan bütün kesimlerin bildiği ve paylaştığı bir nitelik arz ettiğinden Kur'an bireysel değil, doğal bir toplumsal uzlaşma ile oluşur. Bu temellendirme biçiminde Kur'an toplum gerçekliğinde *olgusal bir haber* olarak belirlenmiştir.” (Aslan, 2014: 181) Anladığımız kadarıyla Kâdî Abdulcebbar haber olarak Kur'an'ı nesnel ve rasyonel zeminde temellendirmek istemektedir. Haber üç bağlamda ele alınmaktadır. Haberin konusunu *muhber* kavramıyla olgusal bir çerçeve içinde; haberin kaynağını ise 'çağrı' kavramıyla kişi ya da toplumun hâli bağlamında; haberi de dilin uzlaşım yapıları/muvâdaa ve anlam/kasd kavramlarıyla tartıştığı görülmektedir. (Aslan, 2014: 183) Ancak Kâdî Abdulcebbar temel ayrımın farkındadır: Bir haber olarak Kur'an, metafiziksel niteliğini kelamın öznesinin Allah olmasından almaktadır. Fakat o, ma-

hiyeti ve delalet sistemi açısından beşeridir. Şu halde *Kur'an'ın öznesi metafiziğe, içeriği ise tarihe aittir.*

Maslahat, şeriatı dinamik kılan en esaslı yoldur. Mükelleflerin, kudretin, yerin ve zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişmesidir. Buna göre şeriatlar, muhataba, zaman ve şartların değişmesi diyalektiğinde maslahat olarak farklılaşır. Kâdî Abdulcebbar Kur'an'da çelişkinin bulunmadığını maslahat ilkesine dayanarak açıklamaya; aklın iyi, vacip ve kötü kategorileriyle sem'in hükümleri arasında birbirini bütünleyici bir bağın bulunduğunu göstermeye çalışmıştır. Maslahat açısından akıl ve sem' arasında çelişki olamayacağı gibi; iki sem' arasında da çelişki olamaz. Çünkü *ayrı zaman ve mekân koşullarında hüküm farklılaşması çelişkilik olarak kabul edilemez.* Müellifin atf yaptığı bir başka kavram da lütuftur. Lütf, teklif konusunda ilahi adaleti temellendirmek için kullanılan bir kavram olup, temelde sorumlu olmanın makul ve mümkün koşullarını açıklar. Bu açıdan lütf, kişide teklif konusu olan şeylerde çağrı işlevi gören ilahi bir yardımdır. Lütf, Allah'ın, insanın seçim özgürlüğünü zedelemeyen, teklif düzlemindeki vacip ve kötü kategorilerine göre tutum belirlemeyi kolaylaştıran fiildir. Yine Allah'ın insan için lütf değeri olan akıl ve şeriat gibi fiilleri, teklif düzleminde birer lütuftur. Görebildiğimiz kadarıyla bu temel kavramlar ahlak ekseninde istimal edilmektedir: “İlahi buyruklara maslahat ve mefsedet ilkeleri açısından yaklaşan Kâdî Abdulcebbar, böylelikle akıl ve şeriatı ahlak temelinde bağdaştırmaya çalışmış; şeriatı maslahatın gerçekleşmesini güçlendiren bir lütf olarak, edasını ise bizzat maslahat olarak görmüştür. Ona göre Kur'an'daki kıssalar da bir tür maslahattır; çünkü içerik olarak elde edilen bilgiyle kişi, sakinme veya benimseme çağrısını elde eder. Müteşâbih ayetler de kişiyi nazar etmeye, ifadelerdeki anlamı keşfetmeye ve sorgulamaya yönlendirmesi bakımından maslahat değeri taşırlar. Akılla her şeyi bilebilseydik şeriate gereksinimimiz olmazdı. Bu nedenle şeriatı tafsil bilgisinde temellendirdik. Akılda bulunan kategorik bilgilerse kategorik, imkân ve koşulluluk niteliklerine sahiptir.” (Aslan, 2014: 235)

Aslan'a göre Kur'an, herhangi bir ahlak veya değer teorisi sunmasa da nüzul koşullarında güçlü bir düşünme ve eylem iradesine kaynaklık etmiştir. Bu tarihsel tecrübe özellikle Kelâm, Felsefe ve Tasavvuf literatürü içerisinde emir, yasak, tavsiye, izin ve bunlarla ilgili yaptırımlar getiren vahyin dini önermelerinden, temelini akıl veya kalpte bulan bir *ahlak metafiziğine* gidiş çabalarının önünü açmıştır. Eserde gelenekteki büyük kelâm ekollerinin temel yaklaşımlarına temas edilmektedir. Söz gelimi ahlaki yükümlülük kavramını Tanrı fikrinden ayrı tutulduğunda muğlak olacağını düşünen Eş'ari yaklaşım *teolojik ahlak* anlayışını; ahlaki yükümlülüğü insan aklının doğuştan getirdiği ahlaki kategorilerle ilişkilendiren Mu'tezile ise *ahlak teolojisi* söylemini benimsemiştir. “Ahlak ve şeriatın aklî temeli” başlığı altında Kâdî Abdulcebbar akli, vahyin karşısına koymak yerine kaynağı açısından Allah'a dayandırmakta, hakikatin bilgisine ulaşmanın en güçlü

kaynağı olarak değerlendirmektedir. Örneğin o, akli iyi ve kötü hüküm bilgilerine sahip olması bakımından sem'in önüne almış ancak hükümlere delalet ve keşf açısından eşit olduklarını savunmuştur. (Aslan, 2014: 329) Kelamdaki problemleri akliyyât ve sem'iyât düzleminde tartışan Kâdî Abdulcebbar, dinde bağlayıcılık içeren her hükmün makul olduğunu ifade etmekte, ancak her şeyin akılla bilinmeyeceğine de dikkati çekmektedir. Bir şeyin akılla bilinmesi bir şey ise o şeyin makul olması başka bir şeydir. Namaz, oruç, zekât gibi ibadetler, şey olmadıkları için aklın konusu yapılarak bilinemezler; ancak bu yükümlülüklerin makûliyetleri maslahatlarına bakılarak bilinebilir. Bu durumda bir şeyin makûl olması, akılla bilinmesinden daha geniş ve kuşatıcıdır.

Sonuç olarak Kâdî Abdulcebbar üzerine yapılan bu akademik çalışma sadece Mutezile kelâmı hakkında değil, diğer büyük kelâm ekollerini tanımak ve metodolojilerini/argümanlarını öğrenmek adına değerli bir çalışmadır. Gördüğümüz kadarıyla Kâdî Abdulcebbar'ın amacı, Kur'an'ın akıl zemininde herkese hitap eden, anlaşılır/makûl, nesnel bir metin olduğunu göstermektir. Dilsel ve epistemik konuları sürekli ahlak kavramlarıyla harmanlayarak konuyu teklife bağlamaya çalıştığını ve insanın varoluşunu, sorumluluğunu, sınanmasını ve özgürlüğünü anlamlı bir zemine taşımaya çalıştığını söyleyebiliriz. Çalışma -gerek klasik gerek çağdaş akademik-fazlaca sayıda kaynaklara atıflarla zengin bir kaynakçaya sahiptir. Bu eser Mu'tezile'nin epistemik sistemini öğrenmek adına faydalı olduğu kadar, diğer ekollerle diyalektik ilişkisini göstermesi adına da değerlidir. Taşındığı bu niteliklerden ötürü eserin bütün okur kesimine hitap ettiği kolaylıkla söylenebilir. Bu eser akademi, entelektüel, kültür ve sosyal hayatımıza yeni perspektifler açmaya aday değerli bir eserdir.